

УДК 37.046.12

ББК 74.03

Любомира Ілійчук

**ЗМІСТ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ЯК ЧИННИК ЕКОЛОГІЧНОГО
ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ШКОЛАХ
ЗАКАРПАТТЯ (1919-1939 рр.)**

У статті здійснено аналіз змісту україномовних букварів і читанок та обґрунтовано їхню роль і значення у екологічному вихованні молодших школярів Закарпаття міжвоєнного періоду. Розкрито виховний потенціал художніх творів природничого характеру, виявлено їх вплив на розширення знань дітей про природу та її охорону, формування у них екологічної культури. Визначено можливості творчого використання історичного досвіду виховання учнів молодшого шкільного віку у сучасній загальноосвітній школі I ступеня.

***Ключові слова:** екологічне виховання, шкільний підручник, твори природничого спрямування, молодші школярі, Закарпаття.*

Постановка проблеми. Екологічні проблеми, що досягли сьогодні загальнопланетарного масштабу, утворюють нову соціальну реальність, а їхнє розв'язання залежить першочергово від рівня екологічної культури населення. Тому одним із стратегічних напрямів розвитку освіти в Україні є виховання у підростаючого покоління нового ціннісного ставлення до природи, розвитку світоглядної свідомості особистості, оволодіння нею екологічними знаннями, навичками і переконаннями. Важливим засобом досягнення поставлених завдань в умовах загальноосвітньої школи є підручник, який є своєрідним втіленням не лише навчальних планів і програм, а й системи цінностей певної культури, що бере участь у соціалізації дітей і молоді.

У шкільних підручниках знаходить відображення багатовікова культура народу, його традиції, а багатство і різноманітність змісту, реальна значущість функцій робить шкільну книгу цінним історичним документом. Як носій змісту

освіти, підручник завжди є відображенням певної епохи, рівня знань, світогляду і домінуючих стереотипів, а звідси педагогічним документом, вписаним у тривалу педагогічну традицію, невіддільним від часу виникнення, достовірним віддзеркалення методів викладання в певних історичних умовах. Аналіз змісту шкільних підручників у різні періоди розвитку освіти дає змогу визначити їх вплив на формування загальнолюдських і національних цінностей, переосмислити найкращі здобутки педагогічної теорії і практики задля творчого використання у сучасній загальноосвітній школі I ступеня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні положення екологічної освіти і виховання, питання формування екологічної культури особистості вивчали А. Волкова, О. Захлебний, І. Зверєв, О. Лабенко, С. Лебідь, Н. Лисенко, І. Матрусов, О. Мащенко, Р. Науменко, Л. Печко, О. Пруцакова, Г. Пустовіт, І. Родигіна, М. Соннова, І. Суравегіна та ін. Зміст, форми і методи екологічного виховання молодших школярів досліджували О. Варакута, Г. Волошина, Н. Горобець, І. Жаркова, Г. Ковальчук, О. Крюкова, Д. Мельник, І. Павленко, Л. Різник, Л. Салєєва, Л. Селюкова, Г. Тарасенко, Л. Шаповал та ін.

В останні роки актуальні проблеми історії української педагогіки і виховання відображено у працях А. Вихруца, Д. Герцюка, Т. Завгородньої, С. Золотухіної, М. Євтуха, З. Нагачевської, Ю. Руденка, І. Руснака, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Чепіль та ін. Вагомими є праці М. Вегеша, В. Гомонная, А. Ігната, П. Магочія, М. Макари, І. Миговича, В. Росула, П. Ходанича, А. Штефана, в яких розкрито соціально-економічні та культурно-освітні передумови розвитку освіти й культури у Закарпатті.

Сутність, роль та місце підручника у навчально-виховному процесі висвітлюють Ю. Бабанський, О. Бандура, В. Бейлісон, В. Безпалько, В. Горпинюк, І. Донський, Я. Кодлюк, К. Кузьминський, Є. Пасічник, А. Попов, О. Савченко, М. Скаткін, А. Фурман, В. Цетлін та ін. Окремі аспекти змісту українського підручникотворення у різні історичні періоди досліджують І. Баїк, Г. Білавич, Б. Гречин, О. Каськів, В. Ковальчук, Н. Кузьменко, І. Курляк,

Г. Розлуцька, Н. Сабат, Б. Савчук, О. Фізеші, Г. Фрейман та ін.

Метою статті є проаналізувати зміст шкільних підручників Закарпаття міжвоєнної доби та з'ясувати їх вплив на екологічне виховання молодших школярів задля використання їхнього виховного потенціалу в сучасній загальноосвітній школі I ступеня.

Виклад основного матеріалу. Педагоги Закарпаття надавали важливого значення підручнику як засобу навчання і виховання молодших школярів, адже “добра книжка для дитини ще більше, як знаряддя в руках ремісника. Вона їй поміч, порада й розрада” [20, с. 3]. Тому зміст підручника повинен був містити твори, з яких можна “черпати моральний світогляд, дозрілої любови до родини, одушевлення до добродійств” [5, с. 58]. У таких творах художньої літератури знаходять “вдголос одвічна боротьба за добро и правду на землі”, а “хто уміє вдчути подых правдивої поезії, вчиться при том любити и величати красу житя и всі найкрасші моральні здобутки людства. Великі твори красного письменства се буйный цвіт духової культури кожного народа” [10, с. 91].

У школах Закарпаття міжвоєнного періоду для учнів першого року навчання використовували підручник А. Волошина “Азбука карпато-руського и церковно-славянського чтенія” (1921) [3]. Його зміст, “збагачений українським літературним матеріалом” [1, с. 16], спрямовувався на формування у дітей загальнолюдських цінностей, зокрема дбайливого ставлення до природи (“Гніздо потяг”, “Осель и конь”, “Ластівочко-щербетушко”, “Поле, луг, ліс”, “Добрий школяр”, “Соловейко”, “Когуть и кури”, “Якоб”, “Городь”, “Земля і вода”). Укладаючи даний підручник А. Волошин виходив з того, що “кажда статя букваря має бути художественым твором, букварь довжен стати дитині дорогою книжкою, близким другом и дати початок любви до читаня” [7, с. 29].

У цьому ж році був виданий “Букварь для народныхъ школь епархіи Пряшевской”, упорядкований І. Кизаком [11]. Підручник був насичений творами, спрямованими на виховання духовності учнів, про що свідчать дитячі молитви, велика кількість біблійних притч. У букварі містилися і твори, які

сприяли вихованню патріотичних почуттів, моральних якостей, працелюбства, здійснення практичної діяльності у природі. Зокрема, у творі “Что робяць вь літі на селі?” читаємо: “Безь работы не можно выжити. На работныхъ рукахъ видно Божіяго благословенія” [11, с. 61]. Серед творів природничого характеру на сторінках підручника знаходимо: “Пітушокъ”, “Хлібныя растенія”, “Садовникъ и сыновья”, “Птичка”, “Обработка почвы”, “Галка и голуби”, “Лисица и виноградъ”, “Як на горі калина”, “Волкъ и журавль”.

У підручнику Д. Вислоцького “Карпаторусскій Букварь” [2], який побачив світ у 1922 р., матеріал для читання був поділений на теми – “Мои родні”, “Наши кормильцы”, “Годъ”, “Сказки”, “Басни”, “Стихотворения”, “Карпаты”, “Загадки”, “Пословицы”, “История”. Значна частина творів були спрямовані на опис краси природи рідного краю, виховання у дітей дбайливого ставлення до довкілля, про що йдеться, наприклад, в оповіданнях і віршах “Весна”, “Літо”, “Осень”, “Зима”, “Зимою”, “Приходи весна!”, “Дві козы”, “Ріпка”, “Воль и жаба”, “Ворона и лиса”, “Солнце, морозъ и вітеръ”.

У 1923 р. вийшов підручник “Подкарпаторуській Букварь” [9], який, за словами О. Маркуша, “приняла практика до тепер найлучшим Букварем у нас” [15, с. 34]. Поряд із оповіданнями і віршами “Каченятка”, “Воробчик”, “Иванко и заяць”, “Баранчик”, “Стебельце и потя” у букварі містилися і байки та казки для дітей, а також загадки (“Пчола и вол”, “Лев та медвідь”, “Медвідь и пчолы”, “Вол и жаба”, “Вовк та журавель”, “Чиж и голуб”, “Вовк та коза”), які мали значний вплив на формування екологічної культури молодших школярів.

О. Маркуш вважав, що “розбудити любов і інтерес до читання має достигнути вже перша книжка, з якої починаємо вчити читати, писати і значить Буквар” [15, с. 33]. У 1925 р. він видав підручник “Зорниця. Перша книжочка до читання для руських дітей” [14]. Автор зазначав: “Зорницю змагався я составити так, щоби служила основою для вчителя і полегшила як його роботу, так і роботу дитини” [18, с. 131]. У ньому знаходимо художні твори, які сприяли оволодінню учнями знаннями про природу, вихованню емоційно-ціннісного

ставлення до неї, зокрема “Мак”, “Годный хлопчик”, “Жук”, “Оріх”, “Котка та курятко”, “Летіла ворона”, “Вовк та коза”, “Родный край”, “Зайчик”, “Котик”, “Каченятка”, “Воробчик”, “Стебельце и потя”, “В лісі” та ряд інших.

Зазначимо, що при укладанні свого букваря О. Маркуш виходив з того, що “нова педагогія потребує від Букваря, аби був дітям милим і цікавим. Новий Буквар не може містити в собі хаотично зложених слів і складів, шаблонних, банальних описів – але по можливості вже спочатку має давати дітям зрозумілі, цікаві слова, речення, дитячі приповідки, приказки, казочки” [15, с. 33]. Матеріал підручника був насичений прислів’ями, приказками, загадками, казками, пісеньками, дитячими іграми, потішками. Адже буквар повинен був “подати діточий, молодшим школярам милий, веселий матеріал” [15, с. 36]. Крім того, підручник був добре ілюстрований численними ілюстраціями із зображеннями верховинських краєвидів, рослин і тварин, праці людей. Учитель державної народної школи у Великому Березному зазначав, що “сеся книжочка составлена так, что полегшить роботу учителя и работу дітини. Уступы легкі, черпані из діточого світа, ученики радостно читають” [8, с. 89].

У 1931 р. О. Маркуш у співавторстві з Ю. Реваєм видали “Першу читанку для 1. шкôльного року руських народных шкôл” [17], у зміст якої входили твори “Як говорять звірята”, “Хлопчик и яблоня”, “Оріх”, “В гаю”, “У садок”, “Як птахи співають”, “В літі”, “Зайчик”, “Черешні”, “Ячмінь та пшениця”, “Калина”, “Перепелка” та ін. Вони поглиблювали знання учнів про природу, виховували емоційно-ціннісне ставлення до неї, стимулювали до здійснення практичної діяльності з охорони природи. Наприклад, в оповіданні “До роботи” читаємо: “Сонце загірло на синім небі. Батько выкопав ямы и посадив яблоні, груші, вишні и черешні. Межи деревами посадив бурак и мак, а на межи соняшники. И я помагав. У нас буде красный садок и огород” [17, с. 22].

У 1921 р. вийшла у світ “Читанка для II классы народныхъ школь” А. Волошина [6], що була “методично добре складена” і якою користувалися у школах, про що свідчать архівні матеріали [7, с. 24]. У змісті даного підручника

знаходимо твори “Огородь”, “Гніздо потять”, “Непослушный воробчикь”, “Поле, лугъ, лісь”, “Пчола”, “Пасіка”, “Прогулька”, “Наша земля”, “Літо”, метою яких було сприяти емоційному сприйняттю молодшими школярами навколишнього світу, формуванню норм і правил поведінки, практичних умінь і навичок у напрямі збереження і охорони природи рідного краю.

У журналі “Учитель” (1923) наголошувалося, що читанка, “особливо в 2. и 3. шк. році, служить як единственный учебник и основа так школьному вучованю, як моральному и національному вихованю. ...має не только дати матеріал до упражнення в читаню, но разом сесь матеріал мусить бути такій, щоби его діти радостно читали, абы через него полюбили книгу и самостойне читане” [12, с. 162]. Таким підручником була “Зоря. Читанка для 2. и 3. шкôльного рока народных шкôл” Е. Фотула, Б. Заклинського, видана у 1925 р. [19]. В читанку було вміщено “красні народні казки, интересні и милі повісти и добрі стихотвореня, котрі способні заохотити не лиш діточій интерес, но можуть послужити и тому, абы предчиталися и в семействі” [12, с. 162]. Серед них: “Ластовочка”, “Цвіт, листя, овочі”, “Осінна прогулька”, “Ліс и хлопець”, “Ярна природа”, “Пташки”, “Ліс”, “В огороді”, “На полю”.

У 1930 р. вийшов з друку підручник А. Волошина “Мала читанка для II. и III. класы народных школ” [4], який, як і попередні підручники автора, був спрямований на формування екологічної культури учнів, здійснення ними корисної діяльності у навколишньому середовищі. Дана читанка містила твори “Шпак”, “Осінь”, “Огород”, “Гніздо потят”, “В рôдном краю”, “Діти и вітер”, “Звôдки паде дождь?”, “Поле, луг, ліс”, “Земля и вода”, “Прогулька”.

“Друга читанка для 2. поступного рôчника народных шкôл” була упорядкована в 1937 р. О. Маркушем у співавторстві з Ю. Реваєм [13], на сторінках якої знаходимо вірші та оповідання “Журавлі”, “Перший сніг”, “Потята зимою”, “Наша кормôвка”, “До городу”, “Річка”, “Хвора яблôнка”, “Гніздочко”, “Дощ”, “Сонце и воздух”, “Ягоды”. Дані твори сприяли не тільки вихованню емоційно-ціннісного ставлення учнів до природних об’єктів, любові

до них, але й оволодінню уміннями і навичками природоохоронної діяльності.

Для учнів третього класу у народних школах Закарпаття використовували підручник “Отчина. Читанка для 3.-4. шкільного року народних шкіл” О. Маркуша та Ю. Ревая, призначений також і для учнів четвертого року навчання, який вийшов з друку у 1931 р. [16]. Матеріал підручника складався з оповідань та віршів, спрямованих на виховання моральних якостей молодших школярів, естетичного сприйняття навколишнього світу, стимулювання до діяльності у напрямі охорони природи, про що дізнаємося із творів “Поворот з ліса”, “В природі”, “Як подорожують животины”, “Птиця в зимі”, “Воробець у зимі”, “Птахи вертають”, “Скажи мені пташку”, “Молодий садівник”, “Пташине гніздо”, “Квіты ранком” “Пасіка”, “Як птахи співають” та ін.

Висновки. Аналіз букварів і читанок Закарпаття міжвоєнної доби дає підстави для висновку, що педагоги у досліджуваній період при створенні підручників дотримувалися принципів доступності, цілісності, новизни текстів, регіоналізму, врахування вікових особливостей молодших школярів. Їх зміст був наповнений усною народною творчістю, кращими творами українських письменників, в яких віддзеркалено прагнення авторів дати дітям знання про природу та її охорону, виховати екологічно грамотних членів суспільства, які б усвідомлювали необхідність збереження довкілля рідного краю.

1. Бірчак В. Августин Волошин его жита и діяльність : З нагоди 50 літніх уродин и 25 літньої праці / В. Бірчак. – Ужгород : Унію, 1924. – 35 с.
2. Вислоцький Д. Карпаторусскій Буквар / Д. Вислоцький. – Ужгород : Типографія “Школьної помощи”, 1922. – 63 с.
3. Волошин А. Азбука карпато-руського и церковно-славянського чтенія / А. Волошин. – Унгварь : Унію, 1921. – 104 с.
4. Волошин А. Мала читанка для II. и III. класы народных школ / А. Волошин. – Ужгород : Унію, 1930. – 128 с.
5. Волошин А. Методика народно-шкільного навчання / А. Волошин. – Ужгород, 1935. – 113 с.

6. Волошин А. Читанка для II класу народнихъ школь / А. Волошин. – Ужгородь : Изданіе акціонерного товариства “Унію”, 1921. – 80 с.
7. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 28, оп. 3, спр. 237, 32 арк.
8. ДАЗО, ф. 28, оп. 5, спр. 623, 294 арк.
9. Егрецькій Е. Подкарпатурській Букварь / Е. Егрецькій, М. Гулянич, А. Маркуш. – Ужгород : Типографія “Школьної Помощи”, 1923. – 79 с.
10. Заклинський Б. Діточа книжка / Б. Заклинський // Учитель. – 1926. – Ч. 4-6. – С. 90-101.
11. Кизак І. Букварь для народнихъ школь епархій Пряшевской / І. Кизак. – Пряшев : Книгопечатня “Св.Николая”, 1921. – 86 с.
12. Литература и новинки // Учитель. – 1923. – Ч. 7-8. – С. 162-164.
13. Маркуш А. Друга читанка для 2. поступного рѣчника народнихъ школь / А. Маркуш, Ю. Ревай. – Прага : Державне видавництво в Празі, 1937. – 132 с.
14. Маркуш А. Зорниця. Перша книжочка до читаня для руськихъ дітей / А. Маркуш. – Ужгород : Книгопечатня “Свобода”, 1925. – 128 с.
15. Маркуш А. О наукованію читаня / А. Маркуш // Учитель. – 1924. – Ч. 2. – С. 33-40.
16. Маркуш А. Отчина. Читанка для 3.-4. школьного року народнихъ школь / А. Маркуш, Ю. Ревай. – Прага : Накладом Державного видавництва в Празі, 1931. – 198 с.
17. Маркуш А. Перша читанка для 1. школьного року руськихъ народнихъ школь / А. Маркуш, Ю. Ревай. – Прага : Накладом Державного видавництва в Празі, 1931. – 47 с.
18. Маркуш А. Читаня-писаня в елементарній класі / А. Маркуш // Учитель. – 1925. – Ч. 6. – С. 129-137.
19. Фотул Е. Зоря. Читанка для 2. и 3. школьного рока народнихъ школь / Е. Фотул, Б. Заклинський. – Прага : Державне видавництво в Празі, 1925. – 176 с.
20. Ясінчук Л. Український Букварь / Л. Ясінчук // Каменярі. – 1922. – Ч. 11. – С. 3-5.

The article analyzes the content of Ukrainian-language abc-books and Reading books and proved their role and value in ecological education of junior schoolchildren of Zakarpattia of intermilitary period. The educational potential of artistic works of natural character, their effects on children increase knowledge about nature and its protection, the formation of their ecological culture is opened. Possibilities of the creative use of historical experience of education of midchildhood at modern secondary school of I degree are defined.

Key words: *ecological education, school textbook, works of natural direction, junior schoolchildren, Zakarpattia.*